

О.П. Моця

«УКРАЇНСЬКА ТЕМА» В ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Розглянуті українофільські погляди відомого археолога та історика В.Б. Антоновича, а також використану ним термінологію.

Ключові слова: історіографія, персоналія, В.Б. Антонович, термінологія.

Ім'я Володимира Боніфатійовича Антоновича — засновника київської школи істориків і одного із фундаторів української археології — добре відоме вітчизняним науковцям і їхнім колегам за межами України. Серед його праць, котрі не втратили наукової ваги і нині, можна назвати хоча б такі, як «Раскопки в стране древлян» (1893), «Археологическая карта Киевской губернии» (1895), «Археологическая карта Волынской губернии» (1901). Більшість сучасників та наступників ученого категорично стверджують, що до В. Антоновича української археології як науки взагалі не існувало, хоча інші віддають таку «пальму першості» В.В. Хвойці (Ульяновський 1995, с. 65; Брайчевський 1997, с. 147 та ін.).

Але тут мова піде про інше — про його роль у становленні української ідеї протягом ХІХ ст. Відомо, що тоді саме інтелігенція очолила рух за національне відродження народу, а початок цьому процесу поклав М. Максимович (Толочко 1997, с. 31). А «закривала» перелік визначних особистостей-науковців згаданого століття якраз постать Володимира Боніфатійовича, якого називали першим українським істориком без національного роздвоєння, що створив єдину концепцію історії українського народу. Його будинок на розі двох київських вулиць, де відбувалися нескінченні диспути на цю тему, став своєрідною «лабораторією української політичної думки», про котрий генерал-губернатор М. Чертков висловився так: «Украинский вопрос окончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жылянской улиц» (Ульяновський 1995, с. 48).

Відомо, що в згаданий час «українська» термінологія лише поступово набувала першова-

тісного значення в працях вітчизняних науковців і громадських діячів. Поряд з нею використовувалися й інші назви під час характеристики автохтонного населення сучасних українських теренів, що прослідковується і в багатьох роботах В. Антоновича.

У першу чергу, слід зупинитися на його історичному доробку, зокрема на таких працях як «Останні часи козацтва на правому боці Дніпра (1679—1716)» і «Дослідження про гайдамацтво» (Антонович 1995, с. 252—456).

Перша з них розпочинається словами: «В 1667 году был заключен Андрусовский договор, по которому Россия отказывалась в пользу Польши от западной половины Украины. Панический страх объял жителей Малороссии, когда дошли к ним первые, неясные и преувеличенные слухи об Андрусовских статьях, «о таком всем козакам неполезном Андрусовском торге»; распространилась молва, что Россия порешила уничтожить козачество и возвратит целиком Украину Польше «и встали шатости на Украине»; «вся старейшина и посполитый народ zelo страхом смущенни разумели, же нужно было возстати внутреним и явственным в народе возмущениям». Но вскоре истина выяснилась, — пожертвована была только правая сторона Днепра... Народ южнорусский знал по долготному опыту поляков, он чувствовал, что те статьи договора, которые обеспечивали свободу личную и свободу вероисповедания, не будут ими сохранены на деле и что, кроме гнета, испытанного прежде, придется вынести все бремя мести за продолжительные восстания и войны».

Своєю чергою, це призвело до досить значних демографічних змін на Дніпровському Правобережжі: «фактическое запустение края было признано дипломатическим путем, и западной Украине следовало оставаться навсегда страной пустынной,

незаселенной и никому не принадлежащей за неимением ни достаточного основания, ни сил для ее захвата у борющихся за нее соперников. Но могла ли надолго оставаться в том искусственном запустении богатая и плодородная страна? Могли изгнанный из нее народ забыть свои прежние жилища и расстаться с мыслью о возможности возврата, перестать считать свое изгнание временным бедствием? События ответили на эти вопросы отрицательно. Желание же народонаселения возвратиться в западную Украину было тем настойчивее, что, переселившись на левый берег Днепра, оно находилось далеко не в благоденствующем состоянии» (Антонович 1995, с. 252, 265).

Навіть із наведених двох цитат видно, що, в першу чергу, використовується «українська» назва. А взагалі в цій праці термін «Україна» використаний більше як 50 разів, у той час як «Малоросія» — більше 10 разів, а «Південна Русь» — лише в одному випадку. Під час цитування інших авторів згадуються і «Малоросійська Україна», «Україно-Малоросійські поля», «Задніпровська Україна».

А в цілому «український» термін, коли виклад подій вимагає більшої конкретизації, використовується стосовно правобережних районів Дніпра: «Західна Україна» згадується більше як 30 разів, а «Східна Україна» — менше 10 (це й зрозуміло у зв'язку з темою цього дослідження). «Правобережна Україна», «Україна до річки Случ», «Україна до Дніпра і Случі», «Україна між Дніпром, Случчю та Дністром» зафіксовані в тексті по одному разу, як і «Вільна, козацька Україна». «Південна Україна» (до Росії) означена двічі. Але сам «південноруський» термін також використовується: «народ південноруський» (тричі), «південноруські літописи» (двічі), «південноруське посольство» (один раз), як і «руські воєводства Речі Посполитої» і «русини з Червоної Русі» (тобто, Галичини). Слід також вказати на поодинокі використання термінів «малоросійські літописці», «українські пани», «гетьман малоросійський», «козаки Низові та Українські», «малоросійські й запорозькі відважні юнаки».

Взагалі районування окремих сучасних українських теренів відзначається ще досить чітко: «Между тем как в Полесьи наемные козацкие полки производили все эти беспорядки, в самой Украине, среди степи, происходила деятельная колонизация, имевшая в виду восстановить население опустевшей страны, дать этому населению козацкое устройство и потом, усилившись, отказаться от зависимости от Польши, прикнудив к восточной половине Малороссии и став

вместе с нею под покровительство русского правительства» (Антонович 1995, с. 287). Поліська зона відділяється від власне української ще раз; на думку дослідника, південна межа останньої проходила в Пороссі.

Дещо відрізняється варіант використання різних термінів у другій із названих праць — «Дослідження про гайдамацтво»: «Україна» та «Малоросія» згадуються в однаковій кількості разів, а на перше місце виходить термін «Південно-Західний край» (а також «Південно-Західна Русь» та ще «Південна Русь»). Наводяться також похідні від них — «українка», «Правобережна Україна», «Польська Україна», «руська і польська Україна». Присутні також «Малоросія і Запорожжя», «Руська Україна та Запорожжя», «Малоросія і Київщина». А межа між запорозькими степами й польською Україною проводиться по мережі фортець від Дніпра до Бугу (звичайно, Південного). Така географічна лінія підтверджується і згадкою про «воєводства українні та прикордонні з ними Волинське й Подільське».

Певною мірою аналогічна картина, але з деякими «модифікаціями», прослідковується і в працях на релігійну тематику — «Нарис відносин Польської держави до православ'я і православної церкви» та «Нарис стану православної церкви в Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII століття» (Антонович 1995, с. 458—532). В обох щодо Галичини XIV ст. цілком справедливо використовується термін «Русь». А, окрім нього, трапляються й назви «Руські області», «руські священники», «Західна Русь», «західна половина південноруського краю», «південноруський народ», «південноруський край». Це стосується першої з названих статей. У другій зафіксовані назви «Південноруський край», «південноруські дворяни», «Південна Русь», «руські області Речі Посполитої», «Біла і Південно-Західна Русь», «Південна і Західна Росія».

Але не лише на розгляді суто наукових питань зупинявся вчений. Реагував він і на деякі художні твори на історичну тематику, зокрема на повість відомого польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». У критичному відгуку «Польсько-руські співвідносини XVII ст. в сучасній польській призмі» (Антонович 1995, с. 106—135), полемізуючи з суб'єктивним підходом до висвітлення теми польським «ура-патріотом», В. Антонович використав такі назви як «Україна», «Південна Русь» (або ж «Південноруський край»), «Слобідська Україна» й «Польська Україна», як і «українець» та «південноруські» артілі, се-

ляни, суспільство, народ. Останнє поняття могло бути і «малоросійським», як і тотожні поняття «руські» — плем'я, народонаселення або ж населення, культура, народ.

Переходячи до розуміння В. Антоновичем проблеми народотворення, слід звернутися до його праці «Три національні типи народні», де він порівнює україно-руську, польську і великоруську національності:

«З'ясуємо спершу: що таке національність. За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людности відрізняється від цілого ряду інших груп.

Прикмети бувають двох родів: одні природжені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії.

Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Слуге, що в усіх сучасних розправах про національність, як на найголовніші прикмети окремоти, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний та інші. Нема що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національності; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність».

Теоретизуючи далі, зроблено перехід до розгляду проблеми формування націй: *«Нація — це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: — одну — ті осібності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з природженим, з своїм власним; другу — се ті осібності, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більші чи менші бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації».*

І ще одне важливе питання було піднято в розглянутій праці з метою екстраполяції отриманих результатів теоретичних роздумів на конкретну людську спільність: *«Коли в звичайній розмові вживаємо ми слово нарід, так розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичай і т. ін. Отже ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх.*

Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну поплич одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на

кожній з них більше чи менше: ведемо річ про русинів, великоросів, або москалів і поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин — географічних, історичних і інших, вони так порізнились між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного. Запевнимось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що русини ніщо більш, як різновидність поляків; в Росії москалі правлять, що русини тільки вітка великоросів. Тим-то нам зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусід — братів» (Антонович 1995, с. 90—92).

Це далі і робить автор на сторінках згаданого наукового дослідження, виокремлюючи характерні риси українців серед сусідніх етнічних утворень, про які йдеться в цьому випадку, використовуючи для того всю інформацію з різних джерел.

Переходячи до розгляду проблеми українства в межах Російської імперії у праці «Про українофілів та українофільство» у відповідь на закиди з боку редакції «Вісника Південної та Південно-Західної Росії», Володимир Боніфатійович продовжує використовувати вже знайомі терміни — «Малоросія», «руське суспільство», «українське питання», «українські видання», а також «південноруські» край, суспільство, молодь, народність. З приводу використання останнього з названих термінів відзначається, що дивним є те, *«почему волнуются люди, если проявления местной жизни обнаруживаются в Южнорусском крае. Говорят, что волнение происходит оттого, что русская народность одна, а южнорусская только провинциальный ее оттенок... Горячиться ради каких-нибудь увлечений нечего, но из-за опасения увлечений гнать явления местной жизни и любовь к ним тоже нечего. Ведь за то, что местные явления существуют, придется пенять на климат, почву, естественные произведения, ход всей истории, за любовь или пристрастие к ним на человеческую природу, но во всяком случае не на современное поколение, выработавшееся под влиянием всех этих условий, но не создавшее их и не находившее человеческой возможности избегнуть их влияния».*

І далі: *«Остается ответить по этому поводу еще на одно возражение — почему в Южнорусском крае любовь к своеобразности, к местному оттенку жизни проявилась в последнее время,*

не проявлявшись в образованной среде общества весьма долго.

В этом, кажется, нет ничего удивительно-го, ведь время более или менее позднее проявления какой-нибудь мысли не доказывает ее неосновательности; проявляется же каждая мысль тогда именно, когда есть причины ее вызывающие» (Антонович 1995, с. 140—142).

На нашу думку, в цьому твердженні якраз і зафіксовано важливий момент формування української національної ідеї в ХІХ ст.

Роздуми в цьому напрямі розвиваються ще в одній статті — «Погляди українофілів». У ній відзначається, що в офіційній російській науці, починаючи від 60-х рр. ХІХ ст., якраз і з'явилися терміни «українофільство» та «українофіли», котрими офіційні публіцисти охрестили частину інтелігенції Південноруського краю. Погляди таких людей ними в цілому й поверхово осуджуються, тож в цьому питанні слід розібратися ґрунтовніше:

«Под словом украинофилы мы понимаем тех уроженцев Южнорусского края, которые настолько знакомы со своей родиной, что успели констатировать отличительные черты ее народонаселения; настолько развиты, что изложит могут и литературно свои убеждения; настолько любят свою родину и желают ее развития и преуспевания, что считали бы делом греховным умалчивать о ее особенностях и вытекающих из этих особенностей нуждах и потребностях; настолько не исключительно поглощены заботой о личной карьере и благосостоянии, что, по мере возможности в законных рамках, готовы отстаивать свои убеждения, несмотря на предубеждения, которые обыкновенно встречают их мнения, и на последствия этих предубеждений» (Антонович 1995, с. 144).

Основним українофільським положенням для нього є те, що народонаселення Південноруського краю являє собою виділену етнографічну одиницю, котра сформувалася під впливом кількох важливих факторів — географічного розміщення регіону, антропологічних і психологічних особливостей населення, історичних подій протягом тривалого часу. Аргументуючи власну позицію з цього питання, вчений робить висновок: *«Украинофільство истекает не из моды, не из каприза, не из подражания кому бы то ни было, а из сознания факта действительно существующего; от факта тем более наглядного, чем более он освещается светом знания. Приятен ли или неприятен факт; желателен ли он носителю той или другой искусственной теории или комбинации, или нежелателен, он тем не менее существует и может быть всесторонне доказан»* (там само, с. 150).

Нагадаємо ще раз, що на початку вже відзначалася виняткова роль патріотично налаштованої інтелігенції ХІХ ст. у справі українського національного відродження. На нашу думку, наведена цитата повною мірою підтверджує це.

Продовження піднятої теми знаходимо в статті «Записка в справі обмежень української мови», де розвінчуються звинувачення про те, що малоросійської мови не існує, малоросійська література не має майбутнього і вона, взагалі, не потрібна, а саме існування її веде до політичного сепаратизму. Стосовно останнього звинувачення вчений наводить досить незвичне з погляду сьогодення твердження: *«Применяя все сказанное к малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственного инстинкта; она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового, даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность (в половине XVII ст.). Малороссия вошла в состав Российского государства добровольно, без завоевания и борьбы, и, вследствие этого, принесла в новое государство лишь чувство любви и единения без тени всякого раздражения или озлобления»* (Антонович 1995, с. 158).

Такий непатріотичний погляд, з позиції сьогодення, можна пояснити, мабуть, тим, що В. Антонович був у публічних виступах досить обережний — адже впродовж багатьох років він перебував під постійним наглядом поліції та цензури за свої проукраїнські переконання. А якими вони були насправді, бачимо з його заяви в праці «Моя сповідь», коли його звинуватили у переході від «польського» на «український» бік: *«Я действительно «перевертень», — но вы не взяли во внимание одного обстоятельства, именно того, что слово «отступник» не имеет само по себе смысла; что для составления себе понятия о лице, к которому приложен этот эпитет, нужно знать, от какого именно дела человек отступил и к какому именно пристал; иначе слово это лишено смысла — это пустой звук. Действительно, вы правы. По воле судьбы, я родился на Украине шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословные и национальные предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил свое положение в крае, я взвесил его недостатки, все стремления общества, среди которого судьба меня поставила, и увидел, что его положение нравственно безвыходно, если оно не откажется от своего исключительного взгляда, от своих заносчивых посягательств на край и его народность; я увидел, что поляки-шляхтичи,*

живущие в Южнорусском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности, когда-то покинутой их предками, и неусыпным трудом и любовью по мере сил вознаграждать все зло, причиненное ими народу, вскормившему многие поколения вельможных колонистов, которому эти последние за пот и кровь платили презрением, ругательствами, неуважением его религии, обычаев, нравственности, личности, — или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселенную польским народом, для того чтобы не прибавлять собою еще одной тунядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустного упрека в том, что и я тоже колонист, тоже плантатор, что я посредственно или непосредственно (что впрочем все равно) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу к развитию народа, в хату которого я залез непрошенный, с чуждыми ему стремлениями, что и я принадлежу к лагерю, стремящемуся подавить народное развитие туземцев и что невинно разделяю ответственность за их действия. Конечно, я решился на первое, потому что сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос, который я знал... надеюсь, что трудом и любовью заслужу когда-

нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я все готов разделить с ними» (Антонович 1995, с. 88—89).

Та попри цілком український пафос «Сповіді», в ній теж використовуються різні терміни для означення автохтонів — «Україна», «українські» народ і мова, як і «південноруські» край, народність, історія, бояри, шляхта, а також «Південна Русь», «Русь» і «руські» ті ж шляхта і народність. Зафіксовані й терміни «русин» і «русинська мова». Але, як би там було, «національна ідея, що була провідною ниткою його діяльності, була й зосталася не впливом національного егоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і як носій згоди й гармонії з ними зосталася до кінця» (Грушевський 1997, с. 79).

Наведені тут різноманітні терміни для означення автохтонного населення півдня Східної Європи вказують на один важливий історіографічний факт: ще в другій половині XIX ст. єдиної «української» термінології не існувало, хоч тоді вона вже починала переважати в наукових дослідженнях і публіцистиці. Але вже в працях представників наступного покоління — М. Грушевського (достойного учня В. Антоновича), М. Міхновського, Д. Донцова, В. Липинського — термінологічна ситуація кардинально змінилася, а назва «Україна» стала головною в користуванні.

Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995.

Брайчевський М.Ю. Європеєць рідної історії // Син України. Володимир Боніфатієвич Антонович. — К., 1997. — С. 143—150.

Грушевський М.С. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Там само. — С. 75—79.

Толочко П.П. Від Русі до України. — К., 1997.

Ульяновський В.І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // В.Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 5—76.

Надійшла 12.01.2010

А.П. Моця

«УКРАИНСКАЯ ТЕМА» В РАБОТАХ ВЛАДИМИРА АНТОНОВИЧА

Имя основателя киевской школы историков и одного из зачинателей украинской научной археологии широко известно в исследовательских кругах, начиная со второй половины XIX в. Одним из направлений его деятельности являлась «украинская тема» — разработка основных доказательств самобытности автохтонного населения юга Восточной Европы на протяжении многих веков.

Свои аргументированные взгляды Владимир Бонифатиевич высказывал как в научных, так и публицистических статьях, используя при этом разнообразную терминологию: «Русь», «Малая Русь», «Южнорусский край», «Юго-Западная Русь», «Запорожье», «Украина». Последнее название постепенно начало превалировать в его трудах в процессе роста его местного патриотизма и сдвига от «польского» самосознания к «украинскому».

Все свои исследования ученый строил на разработке таких теоретических, прогрессивных для своего времени, положений как «нация», «народность», «народ». Но, учитывая постоянный контроль со стороны тогдашних властей, его высказывания были достаточно осторожны.

Значение работ В.Б. Антоновича, несомненно, последующие поколения историков, археологов и политиков в подавляющем большинстве использовали только в «украинском» контексте освещения многих наболевших вопросов. И так ведется «до сего дня».

«UKRAINIAN ISSUE» IN WORKS OF VOLODYMYR ANTONOVYCH

The Name of the founder of Kyiv School of the historians and one of the pioneers of Ukrainian science-based archaeology is well-known in academic circles since the second half of the 19th c. One of the directions of his activity was the «Ukrainian issue», a development of the main arguments for individuality of autochthonic population of the south of Eastern Europe during many ages and decades.

Volodymyr Bonifatiyevych pronounced his well-reasoned views in both scientific and journalistic articles, using various terms: «Rus», «Little Rus», «South Rus land», «South-Western Rus», «Zaporizzhya», and «Ukraine». The latter name progressively started prevailing in his works in the process of development of his local patriotism and shift from «Polish» to «Ukrainian» self-consciousness.

All his studies the scholar was building on the development of such theoretical statements, which were progressive for his time, as «nation», «nationality», and «people». However, considering continual control by the then authorities, his propositions were circumspective enough.

Undoubtedly, the next generations of historians, archaeologists, and politicians used the meaning of the works of V.B. Antonovych mostly only in the «Ukrainian» context of enlightening of sore subjects. It is ongoing «ad interim».